

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва
та реставрації творів мистецтва

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НА
ГУРТКОВИХ ЗАНЯТТЯХ З ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО
МИСТЕЦТВА В СТАРШІЙ ШКОЛІ»**

Виконала:
студентка II курсу магістратури,
групи ОМх1-М22,
спеціальності 014 Середня освіта
(Образотворче мистецтво)
Єрликowa Анастасія Ігорівна

Керівник: **Паур І.В.**,
кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: **Підгурний І.С.**, кандидат
мистецтвознавства, доцент кафедри

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ.....	7
1.1. Особливості формування національно-культурної ідентичності в старшій школі.....	7
1.2. Декоративно-прикладне мистецтво як складова національної культури.....	16
РОЗДІЛ 2. НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВИХОВАННЯ ЗАСОБАМИ ГУРТКОВОЇ РОБОТИ.....	29
2.1. Організаційно-педагогічні умови підвищення виховного потенціалу гуртків художньо-естетичного напрямку.....	29
2.2. Виховання гуртківців у національних традиціях засобами декоративно-прикладного мистецтва.....	36
РОЗДІЛ 3. ХУДОЖНЄ БІСЕРУВАННЯ ЯК ЗАСІБ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ.....	46
3.1. Художні вироби з бісеру в українському народному мистецтві.....	46
3.2. Виготовлення гердана у рамках гуртка бісероплетіння у старшій школі.....	58
3.3. Поетапність виконання авторської роботи в техніці бісероплетіння.....	67
ВИСНОВКИ.....	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	74
ДОДАТКИ.....	82

ВСТУП

Значне посилення уваги до культурної спадщини нашого народу відбулось у світлі останніх подій в Україні. Як відомо, історичний досвід українського народу знайшов своє втілення в національних художніх цінностях, традиціях естетичного освоєння оточуючої людини дійсності. Це зумовило переосмислення національної школи щодо активного використання виховного та художньо-естетичного потенціалу народного декоративно-прикладного мистецтва. Адже формування у підростаючого покоління національної культури повинно ґрунтуватись на прикладі високих духовних традицій та цінностей українського народу, які історично складались не одне століття.

Світові процеси, що відбуваються сьогодні у світі та на теренах нашої держави, дають зрозуміти, що окрім висококваліфікованих працівників людство потребує формування та розвиток духовної основи особистості, її культури, моральних основ. Однак, важливим залишається формування в молодій людини відчуття патріотизму та етнічної ідентифікації.

Концепція національного виховання учнівської молоді вказує на те, що головною її метою є формування свідомого громадянина – патріота Української держави, активного провідника національної ідеї, представника української національної еліти через набуття молодим поколінням національної свідомості, громадянської позиції, високих моральних якостей та духовних запитів. Національне виховання має стати фундаментом становлення світогляду молодій людині, на якому формуються її фахові знання та професійна відповідальність. На нашу думку, одним із провідних компонентів впровадження цієї мети в освітній процес є поглиблене ознайомлення молоді з культурною спадщиною, декоративно-прикладним мистецтвом, народною творчістю, тобто, народною спадщиною країни.

Гурток з «Декоративно-прикладного мистецтва» має за мету виховання національної свідомості учнів у пізнанні традицій народного декоративно-прикладного мистецтва, спрямуванні старшокласників на набуття

соціокультурної компетентності через збереження й поширення української духовної та матеріальної культурної спадщини. Основні завдання – пізнання учнями й виховання у них поваги до праці народних майстрів як втілення духовності українського народу, проникнення в історію становлення та розвитку видів декоративно-прикладного мистецтва, його органічного зв'язку з життям народу; опанування навичок різних художніх технік.

Висвітленням у наукових роботах проблематики впливу народного мистецтва на виховання особистості прослідковується у роботах таких науковців як Є. Антонович, А. Бойко, І. Богуславська, О. Гевко, І. Зязюн, В. Лосюка, Б. Лук'янов, Н. Мамчур, Л. Оршанського, Б. Прокоповича, О. Семашко, Є. Сявакко, Є. Яковлєв та ін.

В останні роки зросло прагнення суспільства до відродження національних духовно-матеріальних цінностей що, в свою чергу, ставить перед педагогічною наукою завдання розробки змісту, засобів, методів, організаційних форм навчання школярів народному декоративно-прикладного мистецтву. На його особливу роль в естетичному, моральному та трудовому вихованні учнівської молоді вказують у своїх працях Є. Антонович, А. Аронов, М. Каган, Н. Кардаш, Н. Кузан, В. Мазепа, Л. Масол, Г. Мельник, В. Мусієнко, Н. Ничкало, Л. Новак, Л. Оршанський, О. Отич, В. Радкевич, З. Резніченко, Л. Савка, Т. Сиротенко, В. Тименко, В. Титаренко, С. Чебоненко та інші.

Проте, незважаючи на інтерес науковців до проблем національної ідентичності учнів, аспекти її формування на гурткових заняттях не знайшли свого висвітлення. Так, у теорії і практиці національного виховання недостатньо вивченими й розробленими залишаються питання формування національної ідентичності в старшій школі засобами декоративно-прикладного мистецтва.

Мета дослідження – охарактеризувати процес формування національної ідентичності на гурткових заняттях з декоративно-прикладного

мистецтва в старшій школі. Відповідно до мети були визначені наступні **завдання:**

- з'ясувати особливості формування національно-культурної ідентичності в старшій школі;

- проаналізувати декоративно-прикладне мистецтво як складову національної культури;

- визначити організаційно-педагогічні умови підвищення виховного потенціалу гуртків художньо-естетичного напрямку;

- довести потенціал декоративно-прикладного мистецтва при вихованні гуртківців у національних традиціях;

- проаналізувати походження та розвиток традицій художніх виробів з бісеру в українському мистецтві;

- охарактеризувати етапи виготовлення гердана у рамках гуртка бісероплетіння у старшій школі;

Об'єкт дослідження – формування у здобувачів освіти національно-культурної компетентності.

Предмет дослідження – національна ідентичність на гурткових заняттях з декоративно-прикладного мистецтва в старшій школі.

Відповідно до визначених завдань було застосовано такі **методи дослідження:** теоретичні (аналіз літератури з проблеми дослідження, програм з декоративно-прикладного мистецтва, методичних посібників, вивчення й узагальнення кращого педагогічного досвіду), метод художнього і мистецтвознавчого аналізу та емпіричні методи (експеримент, порівняння, опис продуктів художньої творчості).

Практичне значення дослідження. Результати дослідження можуть бути використані вчителями старшої школи на заняттях гуртка з бісероплетіння.

Апробація результатів дослідження. Основні результати роботи були апробовані у вигляді доповіді на III Міжнародній науково-практичній

конференції «Гагенмейстерські читання. Європейська Україна: культура, мистецтво, ідентичність» (1-2 грудня 2023 р.).

Структура роботи включає: вступ, три розділи, які містять сім підрозділів, висновки, список використаних джерел з 76 найменувань, 6 додатків. Загальний обсяг дипломної роботи – 88 сторінок. Основний текст викладено на 71 сторінці.

ВИСНОВКИ

За результатами кваліфікаційного дослідження ми дійшли висновку, що збережена та належним чином репрезентована культурна спадщина – джерело зростання і духовного розвитку українського народу, формування його спільної історичної пам'яті та української ідентичності. Відношення до культурної спадщини, яка збереглася до наших днів у вигляді різноманітних об'єктів, що мають універсальну історичну, наукову, культурну і мистецьку цінність, є одним із важливих показників культури та певним рівнем сформованості національно-культурної ідентичності.

Організуючи навчально-виховний процес на основі історії та культури українського народу, освоюючи декоративно-прикладне мистецтво в єдності з вивченням пісень, музики, традицій, обрядів тощо, включаючи в зміст національного виховання знань про людину і суспільство, гармонізуючи міжетнічні відносини, ми можемо допомогти здобувачам освіти старших класів перейнятися почуттями любові, поваги до національних культурних надбань своєї Батьківщини, виховати цілісну особистість з унікальними властивостями душі та національною ідентичністю.

Народне мистецтво є невичерпним джерелом для виховання підростаючого покоління. Завдяки символічній, образній мові декоративно-прикладного мистецтва, як одного з різновидів народного мистецтва, ми пізнаємо історію, світогляд, моральні цінності наших предків. Таким чином, воно має унікальні можливості впливу на особистість та формування у неї етнокультурної компетентності.

Національне виховання відбувається через засвоєння особистістю культурних цінностей. Саме національна культура визначає унікальний образ будь-якої країни та її народу. Під національним вихованням слід розуміти цілеспрямований навчально-виховний процес, орієнтований на збереження та відродження національних і культурно-історичних особливостей конкретного регіону, країни; формування художньо-творчих здібностей учнів

та інтересу до творчої діяльності, ціннісного ставлення до національної культури та історії, мотивацію на самостійне оволодіння знаннями.

Історія бісероплетіння має прадавню глибину віків. Ще здавна вироби звичайних селян та міщан приваблювали своїм виглядом не тільки оточуючих, а й знатних осіб, вельмож, оскільки їхнє призначення можна було застосувати усюди. Амулети, талісмани, браслети, нагрудні прикраси та інші витвори стали незабутньою пам'яткою в житті людства, набули широкого вжитку та увійшли невід'ємною сторінкою в історію декоративно-прикладного мистецтва.

Майстерність вироблення бісеру вимагала великої тонкості й уміння. Багато митців доклали чималих зусиль, аби досягти високого рівня майстерності у виготовленні бісерних робіт. Тож недарма ця техніка є відомою і дуже актуальною на сьогодні. Її широко застосовують в повсякденному житті, багатьох галузях, в яких вона є необхідною.

Орнамент, поєднання кольорів, різноманітні форми, створювалися протягом століть разом з історією та культурою нашого народу, відображаючи самобутні національні риси, місцеві особливості, художні традиції. Його також застосовують в школах та гурткових роботах, адже робота з бісером розвиває і поєднує в собі фантазію, науку, працю і талант, що несуть з собою невичерпні можливості творчості молодшого покоління. Ця праця спонукає дітей до знань, творити, досліджувати та вносити технічну кмітливість.

Бісероплетіння – це неповторний і особливий здобуток декоративно-прикладного мистецтва, який дуже цікавий сам по собі і набуває величезної виразності у поєднанні з іншими видами образотворчого мистецтва. Мистецтво бісеру є одним із найпрекрасніших творінь українського народу, що буде відомим багато віків. Воно розкрило звичаї, традиції, сутність мистецтва нашої держави з-поміж інших країн світу. В наші дні продовжують створюватися нові бісерні витвори, які заслуговують високої

оцінки та завжди будуть вражати своєю надзвичайною красою і передаватися з покоління в покоління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янова Н. Українське образотворче мистецтво як невід'ємний чинник етнозбереження та націєтворення. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Українознавство. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2009. Вип.13. С. 18–21.
2. Антонович Є. А. Декоративно-прикладне мистецтво: навч. посібник. Львів: Світ, 1993. 272 с.
3. Антонович Є.А. Декоративно-прикладне мистецтво з практикумом в навчальних майстернях. Київ, 1991. 120 с.
4. Антонович Є.А., Захарчук-Чугай Р.В., Станкович М.Є. Декоративно-прикладне мистецтво. Львів: Світ, 2010. 272 с.
5. Антропова Н. Бісероплетіння. *Початкова освіта*. (Шкільний світ). 2007. № 18. С. 1-7.
6. Барабанова О. Методика розвитку творчих здібностей дітей старшого дошкільного віку у декоративному малюванні за мотивами українського декоративно-прикладного мистецтва. *Наукові пошуки XXI століття: молодіжний вимір*: матеріали II Міжвузівської студентської дистанційної науково-практичної конференції (27 листопада 2014 р., м. Київ). С. 37–41.
7. Батухтіна О. Г. Формування елементів національної культури у дітей шостого року життя засобами української народної іграшки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 1999. 232 с.
8. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання. Київ : ІЗМН, 1998. 204 с.
9. Бех І.Д. Почуття громадянськості у вчинковому вираженні. *Формування громадянської компетентності учнівської молоді* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (8-9 лют. 2005 р.). Харків : ХОНМІБО, 2005. С. 8–19.
10. Білевич І.В. Виховна робота зі студентами в процесі вивчення народних ремесел. *Трудова підготовка в закладах освіти*. 1998. №1. С. 46–50.
11. Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Національно-патріотичне виховання у контексті сучасних викликів: методичні рекомендації (для вчителів,

- методистів, авторів програм і підручників, науковців, викладачів, студентів закладів професійної й вищої освіти, управлінців, політиків). Київ: Фенікс, 2022. 64 с.
- 12.Борисова С. Етнодизайн як феномен сучасної культури. *Трудова підготовка в закладах освіти*. 2011. № 3. С. 25-27.
- 13.Борисова С. Художнє бісерування як засіб національного виховання школярів. *Трудова підготовка в закладах освіти*. 2000. № 2. С. 22-24.
- 14.Виховна робота в закладах освіти України. Випуск II. Збірник нормативних документів та методичних рекомендацій. Київ: ІЗМН, 1998. 355 с.
- 15.Від ремесла до творчості: збірник. Київ: Час, 2008. 152 с.
- 16.Ворожейка О. М. 100 цікавих ідей для проведення уроку. Харків: вид. Група «Основа», 2011. 2-ге вид.перероб. 255 с.
- 17.Ворона Н. Прикраси для панянок: майстер-клас із виготовлення намиста. *Трудове навчання. Сер., Шкільний світ*. 2017. № 5. С. 47-52.
- 18.Врочинська Г.В. Українські народні жіночі прикраси ХІХ – початку ХХ століть. Київ : Родовід, 2007. 232 с.
- 19.Гавлітіна Т.М. Національно-патріотичне виховання підлітків в умовах позашкільного навчального закладу. Навчально-методичний посібник. Рівне: Волинські обереги, 2007. 220 с.
- 20.Гевко О.І. Національно-патріотичне виховання студентів вищих педагогічних закладів засобами декоративно-ужиткового мистецтва. Дис. на здобуття канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2003. 209 с.
- 21.Голубєва Є.С. Роль декоративно-прикладного мистецтва в розвитку творчих здібностей дітей. *Актуальні завдання педагогіки: матеріали III Міжнар. науч. конф.*, 2013. С. 27–29.
- 22.Гончаренко С.У. Педагогічні дослідження: Методологічні поради молодим науковцям. Київ-Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2010. 308 с.
- 23.Гурська А. Мова та граматики українського орнаменту. Київ: Альтернатива, 2003. 144 с.

24. Демчик К., Кляпетура І. Українське народне декоративно-прикладне мистецтво як засіб формування етнокультури в учнів загальноосвітньої школи. *Гуманітарний простір науки: досвід та перспектива*. 2007. Вип. 8. С. 90–94.
25. Етнокультурне виховання учнів засобами декоративно-ужиткового мистецтва в умовах позашкільного навчального закладу: методичний посібник / За ред. А.В. Корнієнко. Дніпро: Надруковано ПП Дрига Т.В., 2016. 236 с.
26. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 70 с.
27. Захарченко Р.О. Виховання в школярів національної самосвідомості. *Трудова підготовка в закладах освіти*. 2008. № 2. С. 24-27.
28. Захарчук-Чугай Р.В. Декоративно-прикладне мистецтво. Львів: Світ, 1993. С. 89–94.
29. Захарчук-Чугай Р.В. Українське народне декоративне мистецтво: навч. посіб. Київ: Знання, 2012. 342 с.
30. Кара-Васильєва Т. Декоративне мистецтво України ХХ століття: у пошуках «Великого стилю». Київ: Либідь, 2005. 280 с.
31. Кара-Васильєва Т. Літургійне шитво України XVII–XVIII ст. : Іконографія, типологія, стилістика. Львів : Свічадо, 1996. 232 с.
32. Кара-Васильєва Т.В. Історія української вишивки. Київ : Мистецтво, 2008. 461 с.
33. Кобзар Б.С. Обдаровані діти. *Педагогіка і психологія*. Київ, 1995. № 3. С. 80–86.
34. Ковальов О.Є. Методика викладання декоративного мистецтва у початковій школі. Суми: ВВП «Мрія-Г» ЛТД, 2007. 204 с.
35. Корнієнко А.В. Особливості етнокультурного виховання учнів у позашкільних навчальних закладах. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. праць. 2012. Вип. 16. Кн. 1. С. 127–135.

36. Куратнік Т. В. Виготовлення нагрудної бісерної прикраси: комбінований урок технологій. *Трудове навчання в школі*. 2019. № 21/22. С. 48–54.
37. Куратнік Т. В. Сучасні аспекти українського бісероплетіння : матеріали до уроку технологій. *Трудове навчання в школі*. 2019. № 21/22. С. 6–8.
38. Куц Л. Організація роботи з бісерного рукоділля на уроках трудового навчання. *Трудова підготовка в закладах освіти*. 2007. № 2. С. 13-19.
39. Кучерявенко В. Програма гуртка з бісероплетіння. *Трудове навчання. Шкільний світ*. 2011. № 2. С. 45-48.
40. Маєвська Л.М. Етнокультурне виховання. Нормативно-правове забезпечення: Міжнародний та вітчизняний рівень. Метод. реком. до курсу «Основи етнокультурного виховання» Житомир: ЖДУ, 2007. 302 с.
41. Майор О.М. Бісерне рукоділля як вид декоративно-прикладного мистецтва. *Трудова підготовка в сучасній школі*. 2012. № 4. С. 19–24.
42. Маловідомі першоджерела української педагогіки (II пол. XIX–XX ст.): Хрестоматія / Упоряд. Л. Д. Березовська та ін. Київ: Науковий світ. 2003. 418 с.
43. Малько Н. Методичні аспекти навчання учнів бісерного рукоділля. *Студентський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2013. Вип. 31. С. 110–112.
44. Махиня Н.В. Формування національно-патріотичного світогляду вихованців засобами образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва: посібник. Кам'янець-Подільський, 2017. 51 с.
45. Мацишина З.А. Виховання національної культури в учнів загальноосвітніх шкіл засобами декоративно-прикладного мистецтва (XIX – початок XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Тернопіль, 2012. 22 с.
46. Мачуський В.В. Виховання в учнів творчого ставлення до праці у позашкільних закладах науково-технічного профілю. *Теоретико-*

- методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць.* Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2005. С. 197–201.
47. Новосельська А. Естетичне виховання у вальдорфській школі. *Мистецтво та освіта.* 2002. № 3. С. 56-57.
48. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ: Абрис. 1991. 272 с.
49. Оптимізація виховного потенціалу позашкільного навчального закладу: колективна монографія / за ред. О.В. Литовченко. Київ : Педагогічна думка, 2012. 192 с.
50. Охріна І. Бісероплетіння – вид декоративно-ужиткового мистецтва : цикл уроків. *Трудове навчання. Шкільний світ.* 2010. № 10. С. 15-23.
51. Педагогічні технології: наука – практиці: Навчально-методичний щорічник / За ред. С.О. Сисоєвої. Київ: ВІПОЛ, 2002. 281 с.
52. Програма з позашкільної освіти. Художньо-естетичний напрям. Вип. 2. Рекомендовано міністерством освіти і науки. Київ: Грамота, 2009. 213 с.
53. Пустовіт Г.П., Тихенко Л.В. Позашкільна освіта і виховання: дидактичні основи методів навчально-виховної роботи : монографія. Суми: ВТД «Університетська книга», 2008. Кн.2. 272 с.
54. Рикова С.В. Формування патріотизму засобами декоративно-ужиткового мистецтва у студентів технічних ЗВО. URL : <https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/32146/%D0%A0%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
(дата звернення: 24.09.2023)
55. Русова С. Вибрані педагогічні твори: у 2 кн. / за ред. Є. І. Коваленко. Київ: Либідь, 1997. Кн. 1. 272 с.
56. Савчук І. Декоративно-ужиткове мистецтво як складова національної культури та чинник формування естетичних смаків учнів. *Наукові записки.* Серія: Педагогіка. 2007. № 8. С. 19–25.
57. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. *Вибрані твори:* В 5 т. Київ: Рад. Школа, 1976. Т.1. 654 с.

- 58.Тарасова С.П. Виховання гуртківців у національних традиціях засобами декоративно-прикладного мистецтва. URL : <https://vseosvita.ua/library/embed/0009xn-e9bd.docx.html> (дата звернення: 18.06.2023).
- 59.Терпиловський Р.В. Прикладне мистецтво (Культура давніх слов'ян). *Історія української культури* : в 5 т. / [Гол. ред. тому Толочко П.П.]. Київ : Наукова думка, 2001. Т. 1. Історія культури давнього населення України. 2001. С. 587–599.
- 60.Українські традиції та звичаї / авт.-упоряд. А.П. Ярещенко. Харків : Факт, 2008. 232 с.
- 61.Федорчук О. Бісерне оздоблення народної ноші лемків: історична реконструкція етнічної мистецької традиції. *Народна творчість та етнологія*. 2020. N 5/6. С. 98–107.
- 62.Федорчук О. Бісерний декор ансамблю українського народного одягу: стан дослідження проблеми. *Мистецтвознавство-2008*. Наук. зб. Львів : СКІМ, 2008. С. 117–128.
- 63.Федорчук О. Українські народні прикраси з бісеру. Львів : Свічадо, 2007. 120 с.
- 64.Федорчук О. Художні вироби з бісеру в українському мистецтві: походження та розвиток традицій. *Народознавчі зошити*. 2011. № 4 (100). С. 691–703.
- 65.Федорчук О.С. Традиційні прикраси з бісеру: регіони побутування в Україні (огляд вітчизняних та зарубіжних досліджень). *Наукові записки: Інститут народознавства НАН України, Івано-Франківський краєзнавчий музей*. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2003. Вип. 7-8. С. 159–161.
- 66.Федорчук О.С. Художні вироби з бісеру в українському церковному мистецтві XIX ст. *Історія релігії в Україні* : наук. щорічник / наук. упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів : Логос, 2010. Кн. II. С. 842–850.

67. Філіпчук Г.Г. Проблеми етнокультури в змісті шкільної освіти. *Педагогіка і психологія*. 1999. № 4. С. 52–58.
68. Фірсова Л.С. Формування естетичних оцінних суджень майбутніх вчителів засобами декоративно-прикладного мистецтва. *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. Кіровоград: КДПУ. 1998. Вип. 14. С. 120–123.
69. Формування базових компетентностей учнів загальноосвітньої школи у системі інтегративної мистецької освіти: метод. посіб. для вчителя / за наук. ред. Л. Масол; НАПН України, Ін-т проблем виховання. Київ: Педагогічна думка, 2010. 228 с.
70. Формування національної самосвідомості та патріотизму у дітей засобами позашкільної освіти / автор-упоряд. В.М. Дугіна. Зміїв, 2015. 39 с.
71. Формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах (констатувальний етап дослідження): науково-методичний посібник / авт. кол. за заг. кер. К.О. Журби. Черкаси: ЧОПОПП, 2017. 83 с.
72. Хорунжий В.І. Практичні роботи в навчальних майстернях. Київ: Вища школа, 2009. 173 с.
73. Цируль К.Ю. Ручна праця в загальноосвітній школі. Київ: Райдуга, 2006. 214 с.
74. Шарабура О. Народне мистецтво в естетичному вихованні дітей. *Нова педагогічна думка*. 2004. №2. С. 94–97.
75. Штанкіна І.В. Традиції народного мистецтва у бісерних роботах кінця XVIII – початку XX століть (за матеріалами колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського). *Скарбниця української культури*: зб. наук. пр. Чернігів: Управління культури Чернігівської облдержадміністрації: Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарнавського: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України Чернігівське відділення, 2004. Вип. 4. С. 41–46.

76.Яковлева Н.А. Виховання гуртківців у процесі пізнавальної творчої діяльності. Бердичів, 2018. 29 с.